

Bubryák Orsolya

„E MEDITULLIO BASILICAE ERUTUM”?

Megjegyzések a Szent István-szarkofág provenienciájához

1814-ben több más kőfaragvánnyal együtt egy római korinak tartott kőszarkofág érkezett Székesfehérvárról a Magyar Nemzeti Múzeumba. Csendben lapult a múzeum félreeső zugában, létezésére sokáig semmi nem hívta fel a figyelmet, s lassan származása is feledésbe merült. Fél évszázad elteltével mégis felkeltette a kutatók figyelmét, Henszlmann Imre székesfehérvári ásatásairól írt könyvében a zalavári kőfaragványok párhuzamaként említette a kőkoporsót, „tagadhatatlanul római” és – nem tudván székesfehérvári származásáról – óbudai eredetű szarkofágként.¹ Hagyományosan ezt a rövid elemzést tekintjük a székesfehérvári szarkofág első ismertetésének.

Néhány év múlva Rómer Flóris helyesbítette Henszlmann adatait, a faragvány származási helyeként ő már Székesfehérvárt jelölte meg, sőt, úgy tűnik, egészen pontos információkkal rendelkezett a kőfaragvány provenienciájáról: „(Az ó-keresztény sarcophagot,) mely a m. n. muzeum csarnokában a lépcsőzetnél áll, sokan nézik, sokan bámulják, de kevesen tudják, hogy ez 1803-ban a székes-fehérvári basilika alapjaiból ásatott ki és a püspöki majorsági kertbe helyeztetett át. [...] József nádor 1814-ben Pestre átszállíttatta.”² Hampel József viszont 1893-ban mindkét híradást közölte, mert nem tudta eldönteni, kinek higygen a lelőhely kérdésében. A datálást azonban megváltoztatta, a faragvány készítési idejét későbbre, a 10–11. századra helyezte át, ezen belül is feltételelesen Szent István korát jelölte meg.³

A szarkofág meghatározásában az „áttörést” Varju Elemér 1930-as, a Magyar Művészet folyóirat Székesfehérvárral foglalkozó kötetében megjelent tanulmánya jelentette,⁴ melyben azonosította a faragványt Szent István koporsójával. (1–3. kép) Elemzésének átütő ereje abban rejlett, hogy a kőfaragványt írásos források segítségével történeti kontextusba helyezte. Felkutatta egyrészt a kőfaragvány múzeumba szállításával kapcsolatos levelezést a múzeum irattárában és a nádori levéltárban, segítségükkel pontosította a szarkofág provenienciájára vonatkozó adatokat, majd sikerült a kőfaragványt egy történeti forrásból származó adattal, Szent István Hartvik-legendából ismert fehér márvány szarkofágjával összekapcsolnia. A sírláda ebben a pillanatban kilépett a magas kvalitásánál fogva figyelemre méltó tárgyi emlékek köréből és egy korszak emblematisz darabjává, nemzeti ereklyévé vált.

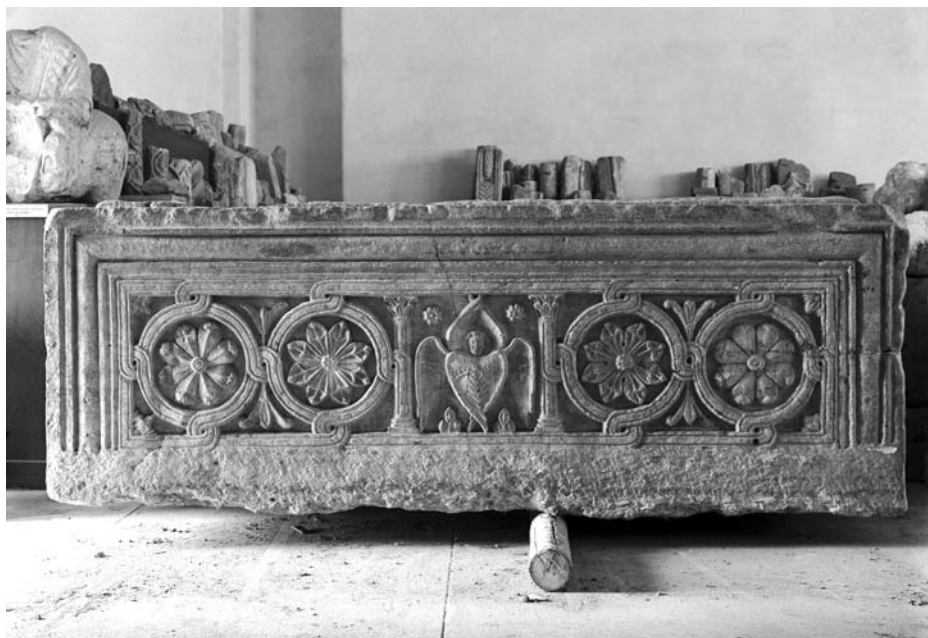
Varju Elemér meghatározásának sarokkövei egyrészt a faragvány velencei stíluspárhuzamok alapján meghatározott datálása, másrészt lelőhelye voltak. Miután leszűkítette a vizsgálandó korszakot Szent István korára („Stiláris összevetések alapján bátran tehetjük szarkofágunk korát a XI. század első felére”), fel-

1. Az ún. Szent István szarkofág, bal hosszanti oldal, 1083 k. (Székesfehérvár)
(fotó: KÖH Fotótár ltsz. 49. poz.)

tette a provenienciára vonatkozó, lényegbevágó kérdést: „*Szarkofágunk meghatározásánál majdnem döntő szerepe van a lelőhelynek. Henszlmannak van-e igaza, aki Ó-Budát jelöli meg ilyen gyanánt, vagy Rómernek, aki egész biztos-sággal Székesfehérvárra mutat rá?*”⁵ Majd a nádori levéltár iratanyagával minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy a faragvány székesfehérvári eredetű.

Legfontosabb hivatkozott forrása a székesfehérvári püspökség jószágigazgatójának, Farádi Vörös Mihálynak levele volt, melyben Farádi felsorolta mindazon faragványokat, melyeket József nádor közbenjárására a püspökség a Nemzeti Múzeum számára felajánlott, sőt, leveléhez mellékelte Majer József örkanonok nem túl ügyes, de az azonosítást messzemenően megkönnyítő rajzát is.⁶ (4. kép) A jószágigazgató azon megjegyzéséből pedig, miszerint mindegyik elszállításra váró kőfaragvány a bazilikából származik – „*Monumenta haec, ex ruderibus Basilicae Alba Regalensis Divi Stephani eruta sunt*” –, teljesen logikusan arra következtetett, hogy a sírláda lelőhelyének is az egykori prépostsági templom romjait kell tekintenünk: „...*bizonyos, hogy szarkofágunk a székesfehérvári bazilika romjaiból bukkant napvilágra*”⁷. Ezt követően számba vette, melyik királyainkat temették a 11. század során a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templomba, és arra a következtetésre jutott, hogy „*a székesfehérvári bazilika alapjaiból kiásott XI. századi díszes kőkoporsó nem lehet másé, mint első szent királyunké, Istváné.*”⁸

2. Az ún. Szent István szarkofág, jobb hosszanti oldal, 1083 k. (Székesfehérvár)
(fotó: KÖH Fotótár ltsz. 50. poz.)

A későbbi kutatások az elemzés egyik lényeges elemét, a datálást megváltoztatták, a legújabb eredmények alapján a kőfaragvány Szent László uralkodása idején, István király szentté avatásának alkalmából készült⁹ – egy eredetileg római szarkofág átfaragásával. Az azonosítás másik, Varju Elemért idézve „*döntő szerepű*” pontját, a lelőhelyet viszont eddig még nem vetették kritikai vizsgálat alá. Ennek megfelelően a későbbi szakirodalomban is legtöbbször azzal az adattal találkozhatunk, miszerint a szarkofágot 1803-ban a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom alapjaiból ásták ki, majd Milassin Miklós püspök befalaztatta a püspökkert falába.¹⁰ Pedig a fentebbi állításnak lényegében minden eleme megkérdőjelezhető: minden valószínűség szerint a szarkofág nem 1803-ban, nem a prépostsági templom alapjaiból került elő, hovatovább soha nem is volt befalazva a püspökkert falába.

A Varju Elemér által használt források jórészt ma is rendelkezésre állnak: a püspökség jószágigazgatójának, Farádi Vörös Mihálynak jelentését, melyben megtalálható volt Majer József székesfehérvári örkanonok szarkofágról készített rajza, ma a Magyar Országos Levéltár Regnicolaris szekciója őrzi, és fennmaradtak a nádori levéltár Acta Musei iratanyagában a székesfehérvári faragványok múzeumba szállításával kapcsolatos korábbi levelek is. Emellett megtalálhatjuk a szarkofág számos – Henszlmannénál korábbi – ismertetését is korabeli folyóiratokban, melyeket a kutatás eddig figyelmen

kívül hagyott. Az írásos források mellett a kutatástörténet fontos adalékai lehetnek a szarkofágra irányuló művészettörténeti figyelem első képi dokumentumai is – Varsányi János szarkofágról készített rajza (5. kép) az MTA Könyvtárának kéziratárában¹¹ és id. Storno Ferenc rajzai (6–8. kép) soproni hagyatékában (1863–1867).¹² Ezen források összevetése több ponton is árnyalhatja a faragvány lelőhelyéről kialakult képet.

A nádori levéltár iratanyagában az első levél, melyben említés történik a szarkofágról, 1813. augusztus 5-én kelt Székesfehérvárról. A Nemzeti Múzeum képviselőjében Székesfehérvárra küldött Horvát István írta József nádorhoz, hogy felhívja a nádor figyelmét a püspökkertben található értékes faragványokra. A szarkofágot Horvát római korinak tartotta, ebben és későbbi leveleiben is „urna romana” megjelöléssel élt. Ezt a levelet Varju Elemér nem idézte tanulmányában, de feltehetően nem azért, mert nem ismerte, hanem mert az abban leírt műalkotást nem tudta biztosan azonosítani. Az „urna romana” díszítéséről Horvát ugyanis mindössze egyetlen mondatot írt, miszerint a szarkofág *feliratos*.

*„In horto Episcopali Alba Regiae adservatur Urna Romana longam, eamque elegantem inscriptionem exhibens, e rudibus Celeberrimae Basilicae Albensis eruta.”*¹³

Ennek alapján a leírásban szereplő „urna romana”-t akár ki is zárhatnánk a Szent István-szarkofágra vonatkozó források sorából, hiszen minden bizonnyal nem rá vonatkozik: az általunk ismert kőfaragványon nincsen felirat. A levélben azonban mindössze *egyetlen* szarkofág elszállításáról esik szó, és a nádori levéltár irataiból az is kiderül, hogy sem ebben, sem a rákövetkező években nem szállítottak más szarkofágot Székesfehérvárról Pestre. Ugyanebben a levélben Horvát István említett más, Vácról elhozandó római szarkofágokat is, melyeknek mindegyike feliratos volt, így esetleg feltételezhetnénk, hogy Horvát összekeverte leírásában a váci faragványokat a székesfehérvárral.¹⁴ Csak-hogy Majer József örkanonok már említett rajzán, melyet egy későbbi levélhez csatoltan küldtek Székesfehérvárról a Magyar Nemzeti Múzeumba, a szarkofág egyértelműen azonosítható a kérdéses „urna romaná”-val, így az sem lehetséges, hogy a Szent István szarkofágot nem Székesfehérvárról vitték Pestre. Kénytelenek vagyunk tehát – értetlenül bár –, de tudomásul venni Horvát levélének szarkofágra vonatkozó állításait: a faragvány a székesfehérvári „bazilika” romjai közül került elő és hosszú, „elegáns” feliratot mondhat magáénak.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a felirat említése ezt követően újra meg újra felbukkan különböző folyóiratok oldalain is – ekkor már egy állítólagos szarkofágfedéllel együtt. Először 1818-ban Fejér György számolt be arról, hogy a székesfehérvári szarkofágot és feliratos fedelét Pestre szállították. A szerző Tudományos Gyűjteményben megjelentetett ismertetőjének hivatkozását a „Régi Fejérvárról”¹⁵ szinte minden székesfehérvári bazilikával foglalkozó tanulmányban megtaláljuk, a szöveg második oldalán olvasható néhány sort azonban a szarkofággal kapcsolatos szakirodalomban sehol nem idézik. Itt közli Fejér a szarkofág fedelének tartott, kis részben töredé-

3. Az ún. Szent István szarkofág, homlokoldal, 1083 k. (Székesfehérvár)
(fotó: KÖH Fotótár ltsz. 45. poz.)

kes római sírkő feliratát¹⁶, melyben Caius Dignius Secundianus „orvosi műhiba” következtében elhunyt feleségét és gyermekeit siratja:

„D[is] M[anibus]
C[aius] Dignius Secundian[us]
Natione Raet[us] V[ivus] f[ecit] Sibi Et Au[re]liae
Decciae Conjug[i] et Munic[ipi]
Piissimae et Feminae Rarissimae
Ac Pudicissimae, Cuius Mortem
Dolens Per Absentiam Mei Conti
Gisse Per Culpam Curantium Conque
Ror Vix[it] Ann[is] XXVIII M[ensibus] X Die[bus] XIII Et
C[ai]o Dignio Decorato Fil[io] V[ixit] an[is] II M[ensibus] VIII
Dieb[us] XVII Item viv[ent]ib[us]¹⁷
Dign[i]ae, Decoratae, et Aurel[i]ae
Secundianae Filiabus”
aug[ustalis] m[unicipii] Brig[etionis]¹⁸,

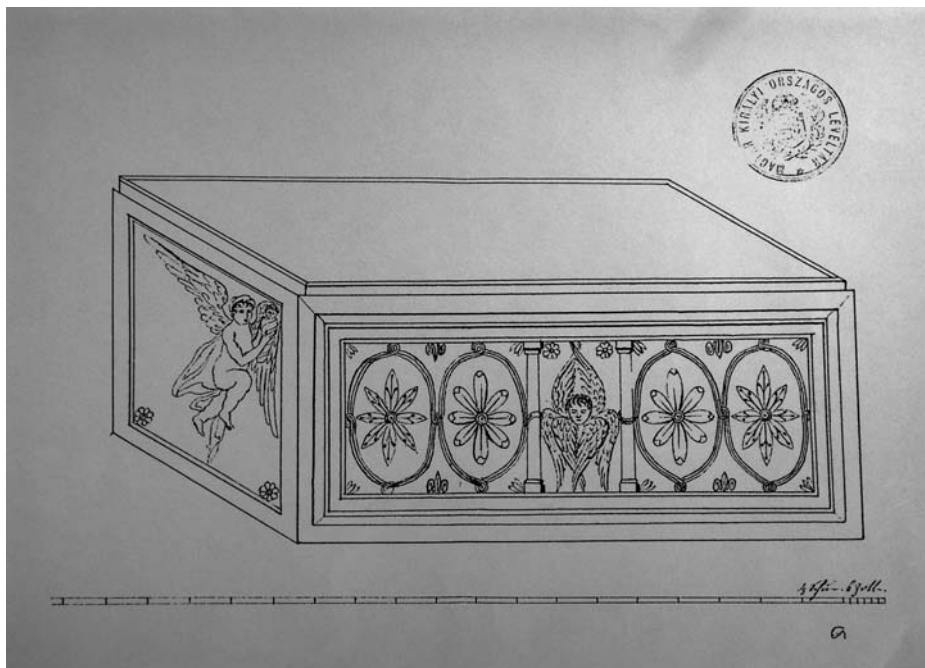
majd így folytatja: „ez a fölírás olvastatik ama koporsó márványkő födelén,
melly 1784-ben a régi Fejérvári Templom közép helyéből kiásattatott; 1815.

esztendőben a Püspöki Major falába volt behelyeztetve; ekkor a Nemzeti Múzeum számára Pestre küldtetett. Ennek felső oldalán három képek szemléltetnek: egygyik Aszszonyi, ketteje gyermeki, két szélein különböző virágok, ú. m. rósák s t. e f. vésettve láttatnak; vannak rajta két Génusok is, kik gyermekeket tartanak kezeikben. A márvány-kő vörös színű, a képfaragás jeles mesterségű, milyen volt Octavianus időkorában”.

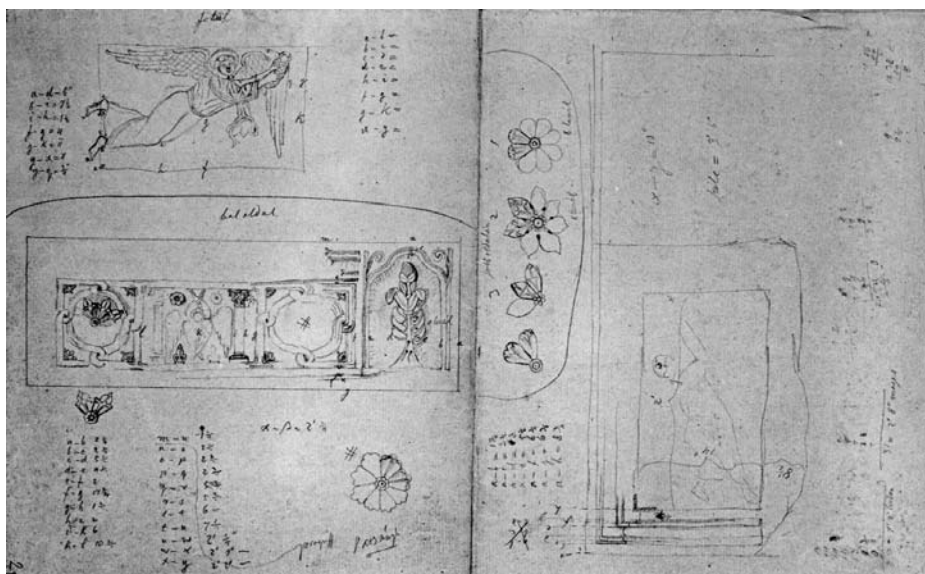
A leírás hat évvel később – ismeretlen szerzőtől – németül is megjelent Josef von Hormayr Archivjában, a szöveg szinte szó szerint egyezik a Tudományos Gyűjteményben megjelent ismertetővel. *„Im Jahre 1784 wurde ein marmorner Grabstein aus den Mauern der ehemaligen Stuhlweißenburger Marienkirche gebrochen, und war eingemauert im neuen bischöflichen Gebäude bis 1815, wo er nebst einem marmornen Sarkophag und andern Stuhlweißenburger Denkmahlen, auf hohen Befehl in das Pesther Nationalmuseum gebracht wurde. Auf seinem Obertheile befand sich eine weibliche Gestalt mit ihren zwey Kindern, und folgende Grabschrift: [itt leírja a már idézett feliratot] Die vertreffliche Bildhauerarbeit, womit an den Seiten des Grabsteins von rothem Marmor, verschiedene Blumen, besonders Rosen, und an den beyden Enden zwey Genien mit Kindern in den Händen gleichsam fliegend, ausgehauen sind, weist auf das goldene Zeitalter der Kunst und Literatur”*¹⁹.

1851-ben újra felbukkant az ismert szövegrész, ezúttal Szvorényi József Székesfehérvárról szóló ismertetésében, aki a „koporsófedél” lelőhelyére vonatkozó információt még további adattal egészítette ki. [...] „*ama vörös márványemlék, mely a régi főtemplom területének közepe táján 1784-ben vettett föl, mely nem az építkezésnél összehányatni szokott keverék, hanem tiszta, erős, eredeti földtől levén környezve, jele, hogy ezen emlék a sz. király által emelt főtemplom építésének alkotmányával annak közepén illetlen maradt. E maradvány a püspöki majorban volt befalazva egész 1815-ig, midőn az, egy szinte márvány sarkophaggal, s egyéb Fejérváron talált régiségekkel felsőbb parancsra a nemzeti muzeumba vitetett át. Ezen emlék felsőbb részén három romai alak látszik, egy nőé, s két magzaté, ezen fölirattal: [itt leírja a már idézett feliratot] E síremlék műve az ügyesen metszett különféle virágok s rózsákban, s azon két nemtőben, kik repülve kezeiken csecsemőket hordanak, oly jeles vésűre mutat, hogy készítését nem minden ok nélkül August. Caesar idejére, a tudományok s művészetek ez arany korára lehet visszavinni.*”²⁰

Mivel a 19. század elején nemcsak a szarkofágot, hanem ezt az állítólagos fedelet is elszállították a Nemzeti Múzeumba, sőt, Majer József kanonok készített rajzot a sírkőről is (9. kép), így az a rajz és a felirat alapján könnyen azonosítható volt. (10. kép) Összevetve a leírásokkal, megállapítható, hogy míg azok a feliratot betűtévésztes nélkül közlik, a sírkő ábrázolásait tekintve meglepően sokat tévednek. A faragványon látható három alak ugyanis nem egy nőt és két gyermeket ábrázol – ami a sírfelirat ismeretében egyébként logikus lenne –, hanem egy férfit, egy nőt és egy gyermeket. Rozettáknak „s más efféléknek”, csecsemőt vivő „szárnyas génusoknak” viszont nyoma sincs.

4. Majer József: a székesfehérvári szarkofág rajza, 1813 k. (Magyar Országos Levéltár)

5. Varsányi János: rajzok a székesfehérvári szarkofágról, 1864 előtt (MTA Kézirattár)

Két megoldás is kínálkozik, az egyik, hogy a leírásnak ez utóbbi része már nem a koporsófedélként meghatározott római sírkőre, hanem a szarkofágra vonatkozik. A szarkofág ábrázolásaival összevetve nagyrészt egyezik is, leszámítva, hogy nem két gyermeket vivő angyalt, hanem csak egyet láthatunk rajta. (Mivel a szarkofágnak van egy díszítetlen oldala, vélhetően ezzel a keskeny, díszítetlen oldallal a falnak támasztva helyezték el a kertben, s későbbi ismertetői csupán feltételezték, hogy a másik oldalon is ugyanilyen díszítés található).

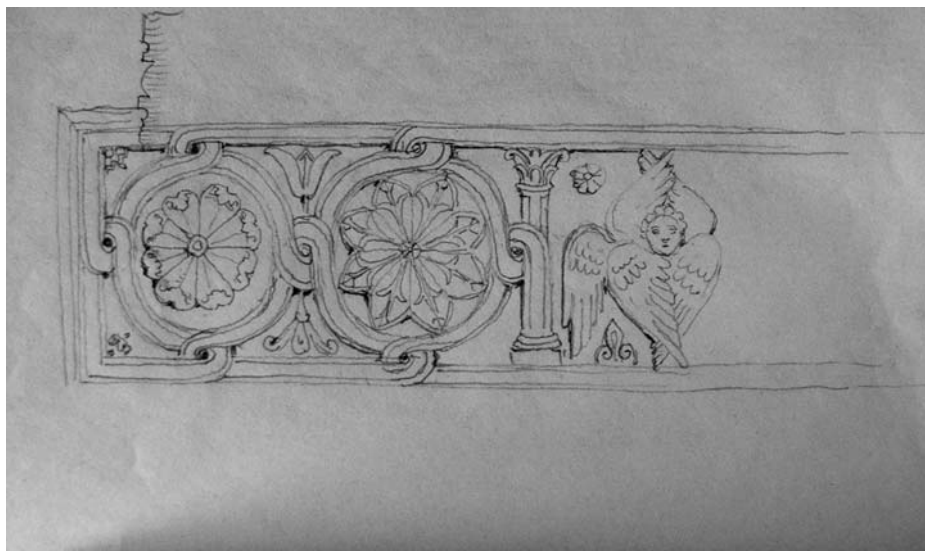
Másik lehetőség, hogy az egész leírás a római sírkőre vonatkozik, de ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy a sok darabra tört, ám gondosan összeragasztott és falba épített – tehát a lehetőségekhez képest óvott – sírkőnek az 1800-as évek elején még láthatóak voltak olyan részei, melyek a Nemzeti Múzeumba szállítás során – vagy nem sokkal azután – elvesztek, és a szarkofág díszítőmotívumaihoz rendkívül hasonló módon csecsemőt vivő szárnyas lény(ek)e)t és rozettákat ábrázoltak.

További eltérés a faragványok és a leírások között a „vörös színű márvány” meghatározás. A szarkofág és a római feliratos sírkő anyaga egyaránt mészkő, amit azonban a 19. században tarthattak márványnak, a vörös szín magyarázata feltehetően valamilyen sárgás-vöröses elszíneződés lehetett. Az ismertetések – jelenlegi ismereteim szerint – tévedtek a Pestre szállíttatás időpontjának meghatározásában is, a nádori levéltárban nincs nyoma annak, hogy 1815-ben újabb szarkofágot szállítottak volna a székesfehérvári püspök-kertből a Nemzeti Múzeumba.

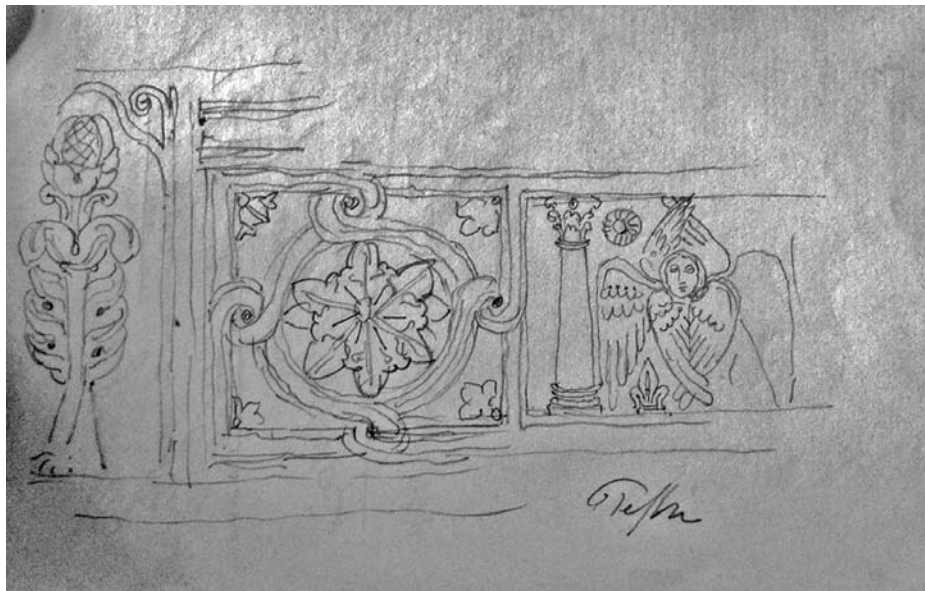
Felmerül tehát a kérdés, hogy az ismertetőik egymás téves adatait vették-e át, vagy esetleg mindhárman közös forrást használtak, illetve feltételezhető-e, hogy bármelyik szerző is autopszia alapján írta le a faragványokat. Szvorényi biztosan nem, hiszen az ő leírása már majdnem négy évtizeddel a köemlékek elszállítása után készült, és Hormayr Archivja esetében is inkább az tűnik valószínűnek, hogy – ahogy máskor is – a Tudományos Gyűjteményben magyarul megjelent szöveg német kivonatát adták közre.

Fejér György viszont életrajzi adatai alapján akár ismerhette is a püspök-kert köveit, hiszen Székesfehérvárott született, és Pauer János épp a vizsgált időszakban, a 19. század első évtizedében a püspöki szeminárium tanárai közt említette őt.²¹ Könnyen elképzelhető azonban, hogy ha látta is a szarkofágot és a többi faragványt, csak a sírfeliratot jegyezte fel, mivel az ábrázolásnak számára nem volt történeti forrásértéke. Ebben az esetben 1818-ban, néhány évvel a szarkofág elszállítása után emlékezetből kellett leírnia a faragványokat, ami magyarázhatná az eltéréseket.

Mégsem ez történt. A megoldás kulcsát a német nyelvű ismertető megjegyzése nyújtja, Hormayr folyóirata ugyanis ez alkalommal nem Fejér Györgyre és nem is a Tudományos Gyűjteményre hivatkozott forrásként, hanem Simonyi Pál székesfehérvári kanonok „papírjaira”. Simonyi kanonok szerkesztette 1817-ben, tehát Fejér György cikkének megjelenése előtt egy évvel Székesfehérvár canonica visitatio-ját, melyben a kérdéses szövegrész valóban fellelhető:

6. Id. Storno Ferenc: részletrajz a székesfehérvári szarkofágról, 1863.
(Soproni Múzeum, Storno-gyűjtemény) (Fotó: Farkas Dániel)

7. Id. Storno Ferenc: részletrajz a székesfehérvári szarkofágról, 1863.
(Soproni Múzeum, Storno-gyűjtemény) (Fotó: Gombosi Beatrix)

„Item: quod in hoc loco, ubi modo Alba Regia sita est, si non aliud certe Municipium Romanorum existere debuerit, id erui potest, ex alio quoque marmore sepulchrali, quod Anno 1784. e meditullio Basilicae Beatae Mariae Virginis olim Albensis erutum, et in Episcopali moderno allodio immuratum fuerat, usque annum 1815, donec nempe idem una cum marmoreo sarcophago, et aliis monumentis Albensibus jusu altiori ad Musaeum Nationale Pestinum translatum fuisset. In cujus superiore parte videbantur tres figurae, faeminea una, et duae Prolium, cum sequenti epitaphio.

D. M.

C. Dignius Secundinus Nat. Raet.

V. F. sibi et Aureliae

Decie Conjugi et Munic

Piissimae et Faeminae Rarissimae

Ac Pudicissimae Cuius Mortem

Dolens per Absentiam mei contigisse

Per culpam Curantium conqueror.

Vix. An. XXVIII. m. X. dieb. XVIII.

Et C. Dignio Decorato Fil. – – An. XXIV

Dieb XVIII. item – – –

Digniae Decoratae et Aureliae Secun

dianae Filiabus

Notandum venit, quod cum hoc monumentum non recte fundamentis Alben-sis olim Ecclesiae erutum sit, sed intra ejus ambitum, ex meditullio non ex ag-gesta, sed originaria naturali, ac firma terra, quae occasione aedificatae Eccle-sia imperturbata manserat, patet sarcophagum hunc ante aedificatam Ecclesi-am, adcoque multo ante annum Christi 1000, et Deus novit quando huc deponi debuisse. Nobilissimus in eo statuarius labor, quo in latere sarcophagi, qui e marmore rubro confectus erat, diversi flores imprimis rosae incisae in duobus autem finibus duo genii infantes manu tenentes, et quasi volantes tam affabre repraesentabantur exsculpti, ut opus ist hoc ad prima Augusti Caesaris tem-pora Aetatem nempe Auream Artium, et Literaturae merito referri debeat.”²²

A jegyzőkönyv szövegében megtalálunk minden eddig említett adatot: is-merteti a vörösmárvány síremléket, amit 1784-ben a bazilika közepéből ás-tak ki, majd a püspöki majorság külső falába építettek be, közli a szarkofág-fedél feliratát, és azt az információt, hogy a sírkövet a templom – mai szó-használattal – bolygatatlan altalajából (*ex meditullio non ex aggesta, sed originaria naturali, ac firma terra*) ásták ki, tehát még a templom építése előtt helyezték el ott (*quae occasione aedificatae Ecclesia imperturbata man-serat*), illetve leírja a szarkofág és a sírkő ábrázolásait, melyeket a jegyző-könyv szerzője szintén Augustus császár idejére datált. Az ismertetők egyike sem tartalmaz információ többletet a canonica visitatio szövegéhez képest, feltehetően tehát mindhárman (Fejér György, Josef von Hormayr ismeretlen szerzője és Szvorényi József is) ugyanazt a forrást, Simonyi Pál egyházláto-gatási jegyzőkönyvét használták fel írásaikhoz.

8. Id. Storno Ferenc: részletrajz a székesfehérvári szarkofágról, 1867.
(Soproni Múzeum, Storno-gyűjtemény) (Fotó: Gombosi Beatrix)

A négy idézett leírás és a tárgyi emlékek ismerete egy lényeges szempontból mindenképp pontosítja Horvát István 1813-ban írt levelének állítását. („*In horto Episcopali Alba Regiae adservatur Urna Romana longam, eamque elegantem inscriptionem exhibens, e ruderibus Celeberrimae Basilicae Alben-sis eruta*”). A felirat tehát nem a szarkofágon található, hanem a fedelének tartott római sírkőlapon. Kérdés azonban, vajon a lelőhely (és a későbbi híradásokból ismert 1784-es dátum) is csak a sírkőlapra vagy netán mindkét kőfaragványra vonatkozik?

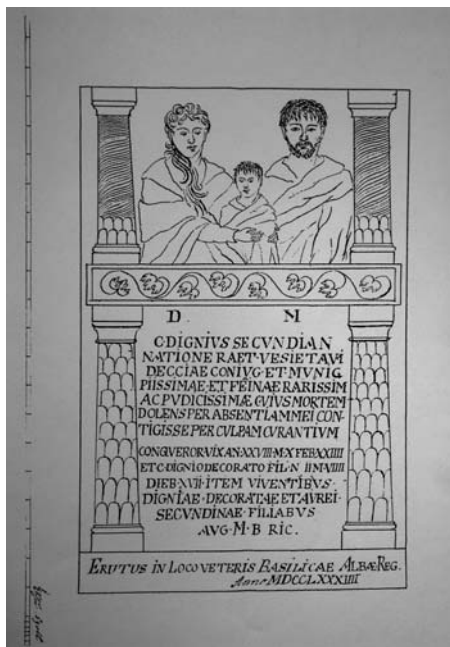
Mert meglepő módon az említett szerzők egyike sem reagált a jegyzőkönyv lelőhelyre vonatkozó, kulcsfontosságú információjára, miszerint a „márvány” síremléket a templom közepében érintetlen találták. Pedig ez a lelőhely nagyon előkelő: „*meditullium basilicae*”, éppen az a hely, ahová a legenda szerint Szent Istvánt temették. A 18. század utolsó harmada pedig éppenséggel a székesfehérvári Szent István-kultusz felívelésének ideje, az a korszak, amikor a frissen megalakított püspökség kétségbeesett küzdelmet folytatott Szent István ereklyéjének, a Szent Jobbnak megszerzéséért, ásatásokat végeztek Szent Imre sírja után,²³ majd hatalmas ünnepek közepette köszöntötték az 1778-ban Pozsonyból áthozatott Szent István-koponyaereklyét²⁴. 1777-ben vált Szent István napja a pápa által jóváhagyott, országosan előírt egyházi ünneppé, tiszteletére minden évben Szent István-körmenetet tartottak, 1795-ben a püspökség megjelentette a Szent Istvánnal kapcsolatos liturgikus szövegek gyűjteményét.²⁵ Nehéz elképzelni, hogy éppen ekkoriban

találtak egy gyönyörűen faragott kőszarkofágot a bazilika közepén, és senki-nek nem jutott eszébe legalább megkísérelni az azonosítást az államalapító király sírhelyével. Ez csak abban az esetben elképzelhető, ha a szarkofágot minden kétséget kizáróan római eredetűnek tartották – vagy ha nem ott találták.

Tulajdonképpen mindkettő lehetséges, a koporsó még átfaragása ellenére is magán viseli a római szarkofágok jellemző, kétfülkés elrendezését, elég összevetnünk a Vácról Pestre vitetett aquincumi szarkofágok rajzaival. (11. kép)²⁶ Ezek a kőemlékek egyértelműen ugyanabba a típusba tartoznak, mint amiből a székesfehérvári szarkofág átfaragtatott, hosszú oldalukon középen felirattal, kétoldalt fülkékben alakokkal díszítettek, keskeny oldaluk díszítetlen. A Szent István-szarkofágról csupán az azokon olvasható felirat hiányzik, de ha a római sírkövet a fedelének tartották, az bizonyára oldotta e hiástust. Az angyal – vagy ahogy a korai leírások említik „szárnyas géniusz” – ábrázolása sem tűnhetett társalannak: a székesfehérvári budai kapuba be-falazva a helyiek nap mint nap láthatták például a Severus–Antoninus-emlékkövet, amin hasonló szárnyas alakok tűntek fel. (Az említett források egyébként ezt a faragványt is bemutatták, Szvorényi meg is jegyezte, hogy e kőemlék „géniuszai” nem a szokásos római viseletben láthatóak. *„E táblán két, nem ugyan római, hanem az itt élhetett romai alattosok öltözetében met-szett szárnyas Genius ábrázoltatik, egyik olajágot, másik kalászkodat, a béke, s termékenység jelképeit tartva”* [...] ²⁷)

Másik lehetőség, hogy a szarkofágot *nem* a bazilika közepéből ásták ki. A források alapján nem dönthető el teljes biztonsággal, hogy a megtalálás helye és ideje mindkét tárgyra vagy csupán a római sírkőlapra vonatkozik, közvetett adatok alapján mégis megkockáztatom: csak az utóbbira. A római sírkőlapnak ugyanis ismert még egy, az eddig idézetteknel korábbi, 18. század végi említése is: Schönvisner István 1791-ben készült, amúgy szombathelyi emlékeket tárgyaló könyvében röviden ismertette a székesfehérvári római sírkőlapot, annak lelőhelyeként szintén a bazilikát jelölte meg, és arról is tudott, hogy 1784-ben került elő, ám a szarkofágot nem említette.²⁸ Az egyetlen egészen biztosan autopszia alapján dolgozó „adatszolgáltató”, Majer József székesfehérvári őrkanonok a Nemzeti Múzeumba szállítást megelőzően külön rajzot készített a sírkőlapról és a szarkofágról, ám csak az előbbiről készített rajzon tartotta fontosnak jelezni, hogy azt a bazilikában találták, a szarkofág rajzán ugyanezt nem tette meg.

Mindebből hipotetikusán arra következtettek, hogy 1784-ben csak a római sírkőlap került elő a prépostsági templom „közepéből”. A szarkofágról ez esetben azonban csupán annyi állapítható meg, hogy 18. század végi hollétéről nem rendelkezünk információkkal. 1803-ban viszont elkészült a püspöki kert kerítése,²⁹ az erősen töredezett sírkőlapot befalazták, s valamikor ez idő tájt a szarkofágot is beszállították a kertbe. Feltételezésem szerint a faragványok a püspökkertben *egymás mellé kerültek*, s mivel mindkettőt egyértelműen római korinak vélték, felmerült, hogy esetleg – mint római szarkofág és fedele –

9. Majer József: római sírkő rajza, 1813 k.
(Magyar Országos Levéltár)

10. Római sírkőlap (Magyar Nemzeti
Múzeum, Inv. Nr. R. D. 193) (Fotó: MNM)

összetartoznak. Az ismert és már ekkor is publikált eredetű sírkő provenien-
ciája átragadt a szarkofágra, ami aztán szétválásuk után is rajtamaradt.

A szarkofág és a koporsófedélként aposztrofált római sírkő összetartozásá-
nak hagyománya a faragványok Nemzeti Múzeumba szállítása után eltűnt, és
soha többé nem merült fel újra. A kövek elkerültek egymás mellől, mivel a
szarkofágról kiderült, hogy nem római, hanem Árpád-kori faragású, a felira-
tos római sírkőlap története feledésbe merült³⁰, a szarkofág pedig mesés „kar-
rierbe” kezdett. Az azonban, hogy egykor összetartozónak vélték őket, ma-
gyarázatot adhat néhány tévedésre, például, hogy miért írta le Horvát István,
aki pedig egész biztosan személyesen is megtekintette a püspökkert faragvá-
nyait, *feliratos* kőként a szarkofágot, s hogyan keveredhetettek össze a későbbi
leírásokban a sírkőlap és a szarkofág ábrázolásai. Továbbá érthetővé teszi
azt is, miért nem merült fel a 19. század első felében senkiben sem, hogy a
szarkofágot lelőhelye alapján valamelyik Árpád-házi királyunkhoz kösse.

Ha azonban a „bazilika közepe” lelőhely nem a Szent István-szarkofág lelő-
helye, felmerül a kérdés, honnan és mikor került a faragvány a püspökkertbe.
Első lépésben tisztázandó lenne, hogy a püspökkertben csak a püspökség te-
rületén előkerült kőfaragványokat helyezték-e el, vagy kerültek oda máshon-
nan is kövek. Ebből a szempontból válik érdekessé a püspöki palota két épít-
tetőjének, Séllyei Nagy Ignácnak és Milassin Miklósnak, Székesfehérvár első

püspökeinek alakja. Bár jelenlegi tudásunk szerint az ő nevükhöz mindössze a székesfehérvári bazilika viharos évszázadokat túlélő részeinek végleges elpusztítása köthető: az ő püspökségük alatt rombolták le a források szerint a 18. század végén még álló Mátyás- illetve Nagy Lajos-kápolnát, hogy köveiket felhasználva felépülhessen a püspöki palota.³¹ Ugyanakkor mindketten kapcsolatban álltak jelentős műgyűjtő körökkel, talán a velük való ismeretség is közrejátszhatott abban, hogy az építkezések idején előkerülő szebb faragványokat a kertben gyűjtötték össze, és nem építették be a leendő palotába.³²

Séllyei Nagy Ignác baráti és rokoni kapcsolatban állt Farádi Vörös Ignác Fehér megyei alispánnal, akinek sárpentelei kastélyában többször vendégeskedett. Farádi Vörös Ignác fia, Ferenc – úgy tűnik – jelentősebb műgyűjteménnyel is rendelkezett, melynek nagy részét – köztük római kőfaragványokat is – a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, és mindketten több darabbal gazdagították a Jankovich-gyűjteményt is.³³ (Talán nem véletlen egybeesést, hanem valamilyen rokoni kapcsolatot jelez, hogy a jószágigazgatót, aki Milassin Miklós halála után a néhány évig betöltetlen székesfehérvári püspökséget igazgatta, és akinek közreműködésével (és anyagi támogatásával) a szarkofág a Nemzeti Múzeumba jutott, Farádi Vörös Mihálynak hívták. Mind ez ideig azonban nem sikerült megállapítanom, hogy állt-e, s ha igen, milyen rokoni kapcsolatban a fentebb említett Farádi Vörös családdal.)

A másik „érintett” püspök, Milassin Miklós lelki atyja pedig a ferences Jakosics József volt, Jankovich Miklós jó barátja, akivel közösen járták egy időben Székesfehérvárt és környékét római emlékek után kutatva.³⁴ (Az ő gyűjteményét szintén csak töredékeiben ismerjük, legfőképp azokat a darabokat, amiket később Jankovichnak adott, illetve a ferences levéltárban őrzött, két vékony kis füzetben fennmaradt rajzokat, melyeket székesfehérvári és szombathelyi római kövekről készíttetett.) Jankovich elmondása szerint egy jegyzék elkészítését is tervezték, amiből, sajnos, semmi nem lett. Mikor Erdy János Jankovich egy levele nyomán újra végigjárta az egykori útvonalat, a római sírkövek nagy részét már nem találta meg. Nincs tudomásom róla, hogy a püspökkertbe kerültek volna olyan kövek, amelyeket Jakosics valamelyik ilyen útja során látott, de előfordulhatott, hogy az ő hatására Milassin püspök esetleg a város kissé távolabb fekvő részéről is hozatott faragványokat a kerítésfal vagy a kert díszítésére.³⁵

A kőfaragvány lelőhelyére vonatkozó kérdést már csak azért is indokolt felvetni, mert maga a szarkofág másodlagos felhasználás jeleit viseli magán, ami arról árulkodik, hogy bárhol is helyezték el eredetileg, később hosszú ideig valahol máshol, és egészen más céllal használták. A koporsó díszítetlen oldalán fúrt lyuk és a koporsó peremének kopásnyomai alapján Varju Elemér azt feltételezte, hogy a török uralom alatt itatóvályúvá alakították, és egy kút vagy forrás mellett helyezték el. *„És ebbeli minőségében hosszú időközön át szerepelhetett, talán a török foglalás majd másfél százados egész tartama alatt, mert másként elképzelhetetlen, hogy a belőle ivó jámbor állatok nyaka köröskörül ilyen gömbölyűre koptassa a tetemes vastagságú oldalfalak peremét.”*³⁶

A másodlagos felhasználás nyomai egyúttal tovább gyengítik azt az elképzelést, hogy a szarkofág a forrásoknak megfelelő helyen, az egykori prépostsági templom közepéből az egykori járószint alól *„tisztá, erős, eredeti földtől levén környezve”* került volna elő, utalva arra, *„hogy ezen emlék a sz. király által emelt főtemplom építésének alkotmányával annak közepén illetlen maradt”*. Ha a szarkofágot valóban érintetlenül találták meg 1784-ben ott, ahova a szent király idején helyezték, nem szolgálhatott „hosszú időközön át” itatóvályúként. Ha viszont – elfogadva a legújabb kutatások eredményeit – azt feltételezzük, hogy a sírláda a Szent László idején készült – és felszín felett emelt – ereklyesír volt, akkor végképp nehéz elképzelni, hogy a bazilika közepéből viszonylagos épségben került volna elő. Ahhoz ugyanis előbb túl kellett volna élnie a törökök „tisztogatását”, melynek során a templom síremlékeit eltávolították, majd át kellett volna vészelnie a város többszörös ostromát, melynek során 1601-ben a bazilika nyugati része fel is robbant.³⁷

Ez csak akkor lehetséges, ha a szarkofág a 16–17. század során – ha addig ott is volt – kikerült a bazilikából. Írásos források két időpontot is említenek (1543 és 1568), amikor a törökök a templomból síremlékeket távolítottak el, a szarkofág könnyen áldozatul eshetett valamelyik eseménysornak.³⁸ Valószínű – és Varju megállapításaival is összhangban áll –, hogy egy környékbeli kút mellett használták itatóvályúnak, majd mikor hasznavehetetlenné vált (eltört, vagy esetleg elapadt a kút vize), a kőfaragvány föld alá került, míg a 18. század végén, 19. század elején a püspöki palota építkezési munkálatai során újra megtalálták és a püspöki kertbe szállították.

A lelőhely szempontjából tehát döntő kérdés, hogy a 19. századot megelőzően hol volt kút a bazilika közvetlen környezetében. A források tanúsága szerint az 1800-as évek elején két kút is volt az egykori prépostsági templom környékén, az egyik a bazilika feltételezett bejáratától nyugatra, a piactéren,³⁹ a másik a püspöki kert területén.⁴⁰ (Ez utóbbi nem azonos a Barkóczy László által 1838-ban furatott artézi kúttal, melynek javítása során 1848-ban III. Béla és felesége sírját találták.)⁴¹ 18. századi vagy annál korábbi kutakról nem rendelkezem információkkal, és nem sikerült pontos adatot találnom arra sem, hogy az említett kutak mikor készültek. Mindenesetre az artézi kútra e kutak vízének elapadása miatt volt szükség, tehát 1838-at megelőzően. A piactéri kút feltehetően az 1800-as évek elején készült, mert a Hazai Tudósítások egy 1806-ban íródott cikkében új kútként említette.⁴² Talán nem érdektelen körülményre mutat rá a tudósítás azon megjegyzése, hogy ugyanekkor a piactéren folytatott kútásási munkálatok során temetőre is bukkantak.⁴³

Nem hagyható figyelmen kívül azonban a tény, hogy Farádi Vörös Mihály Nemzeti Múzeumba küldött jelentésében azt írta, mindegyik kőfaragvány a bazilika területén került elő. *„Monumenta haec, ex ruderibus Basilicae Alba Regalensis Divi Stephani eruta sunt”* Elképzelhető-e esetleg, hogy a szarkofágot valamelyik említett kút környékén találták, s a püspökség jószágigazgatója később mégis a bazilika területének nevezte a lelőhelyet? Figyelembe kell venni, hogy 1814-ben, a jelentés készítésének időpontjában az egykori prépost-

sági templomnak már romjai sem látszóttak, s így a lelőhely meghatározása igencsak nehézkes lehetett, továbbá azt a körülményt, hogy a püspökségen pontos információval rendelkeztek annak a sírkőlapnak a megtalálási körülményeiről, melyet a 19. század elején már biztosan a szarkofág fedelének tartottak. Ahogy láthattuk, mindez az egyházlátogatási jegyzőkönyv szövegében is a két faragvány ábrázolásainak és lelőhelyének összemosásához vezetett.

A pontatlanság tehát könnyen származhatott tudatlanságból vagy apró figyelmetlenségből is, de korántsem biztos, hogy nem játszott szerepet benne egy másik, a püspökség számára meglehetősen fontos körülmény. A prépostság határvonala, így a környező földterületek hovatartozása a 18. században igencsak vitatott volt, a város vezetése és a prépost (később: püspök) közt a török hódoltság utáni korszaktól kezdve állandó harc folyt a kérdéses terület birtoklásáért.⁴⁴ Az egykori Nesselrode-birtokper megújítása 1778-ban épp Séllyei Nagy Ignác püspöksége alatt történt.⁴⁵ Csupán hipotézis, de ha a szarkofágot a vitás földterület valamelyik pontján – esetleg a piactéri kút környékén – találták, akár az is előfordulhatott, hogy a püspökség vezetése szándékosan nevezte a lelőhelyet a „bazilika területének”, ezzel is bizonyítva, hogy az egykori prépostsági földterület a török hódoltság előtt odáig terjedt. Ebben az esetben a püspökségnek érdekében állhatott megmásítani a lelőhelyet.

Még ha az imént felvetett, ám nem bizonyítható, „telekspekulációs” célzatú csúsztatástól el is tekintünk, összefoglalóan mindössze az állapítható meg, hogy a szarkofágnak sem lelőhelyével, sem előkerülésének időpontjával kapcsolatban nem rendelkezünk megbízható információkkal. Biztosan csak annyit állíthatunk, hogy 1784-ben egy római sírkőlapot ástak ki az egykori prépostsági templom közepén, amit később a szarkofág fedeleként azonosítottak, és e faragvány lelőhelyének adatai „ragadtak át” a szarkofágra is. A szarkofággal kapcsolatban ugyan messzemenően feltételezhető, hogy a bazilika környékén, esetleg a püspökség területén került elő, de számos más lehetőség is adódhat: nem tisztázott például, hogy a püspöki palotát építtető püspökök hozattak-e máshonnan is köveket a kert díszítésére, és figyelembe kell venni, hogy a prépostsági templom előtti téren – egy korábbi temető helyén – az 1800-as évek legelején kútásási munkálatok folytak, amelyek során szintén előkerülhetett. A másodlagos felhasználás nyomait is figyelembe véve pedig úgy tűnik, legkevésbé épp az valószínű, hogy az egykori prépostsági templom területén ásták volna ki.

A kőfaragvány megtalálásának időpontja is ismeretlen, a Rómer Flóris és Varju Elemér által említett 1803-as évszám, a püspökkert falának készítése ideje, a szarkofág szempontjából nem datáló erejű, mert az nem volt befalazva, 1803 előtt és után is kerülhetett a kertbe.⁴⁶ Mindazonáltal felbukkanása legvalószínűbb dátumának magam is az 1800-as évek elejét tartom, mert – úgy tűnik – Schönvisner 1791-ben még csak a római sírkőlapot ismerte, a szarkofágról nem tudott. Biztosnak azonban mindössze az vehető, hogy a kőfaragvány 1813-ban, Horvát István látogatásakor már ott állt a kertben.

laphoz köthették. Magas minőségű faragása éppenséggel a római császárkor pannóniai visszfényét tükrözte szemükben, és Székesfehérvár (azóta bizonyítottan tévesnek mondható) római eredetét volt hivatott bizonyítani⁴⁷. Bár a szarkofág római kori datálása díszítőelemei ismeretében tulajdonképpen értelmetlen, bizonyára nem jelentéktelen tényező, hogy akkor éppen erre volt igény.

Pár évtizeddel később, mikor már sokkal nagyobb megbecsülésnek örvendett a középkor, Henszlmann Imre, Rómer Flóris, majd Hampel József elemzése során a szarkofág datálása lassan felkúszott a 10–11. századba,⁴⁸ és a fél évszázaddal korábban még teljesen egyértelműnek tűnő „római” eredet annyira elfelejtődött, hogy az a 20. században újra felfedezésre várt.⁴⁹ Varju Elemér 1930-ban Szent István koporsójával azonosította, ekkor a kőfaragvány megmunkálásának igényessége már „királyi” származásáról tanúskodott. Az egykor ismeretlen római szarkofág 1936-ban érkezett el „karrierje” csúcspontjára, mikor a Nemzeti Múzeumból visszaszállították Székesfehérvárra, a számára épített mauzóleumba. Az azóta eltelt időszak kutatásai már Varju érvelésének mindkét lényeges elemét módosították, egyrészt bebizonyosodott, hogy a faragvány Szent István koránál később készült, illetve a templom mint lelőhely szintén megkérdőjeleződött. Kérdés, hogy következtetése, miszerint a „*díszes kőkoporsó nem lehet másé, mint első szent királyunké, Istváné*” kiálljane az idő próbáját? Mert ha Varju attribúcióját ugyanolyan kritikus szemmel akarjuk vizsgálni, mint korábban a 19. századi leírásokat, meg kell említeni, hogy tanulmányának születésekor – mindössze pár évvel Szent Imre és Szent István szentté avatásának jubileumi ünnepe előtt – valószínűleg éppen erre volt igény.⁵⁰

JEGYZETEK

¹ HENSZLMANN Imre: *A székesfehérvári ásatások eredménye*. Pest, 1864. 123.

² RÓMER Flóris: *Archaeologiai Közlemények* IX. (UF VII) 1873. 68. Rómer ismerte és használta a nádori levéltárnak mindazon iratait, melyek alapján Varju Elemér később azonosította a szarkofágot. Ebben a rövid ismertetőben azonban nem jelölte meg forrásait, ezért – noha pontos adatokat szolgáltatott a faragvány származásáról – tudása nem épült be a szakmai köztudatba. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratok jegyzeteiből viszont egyértelműen kiderül, hogy a nádori levéltár „Múzeum 1814. 29. sz.” iratait használta kutatásaihoz. OSzK, Kézirattár Fol. Hung. 1110/3. Rómer Flóris iratai. Magyarországi római korának archaeológiája. Fol. 50.

³ HAMPEL József: *Keresztény emlékek a régibb középkorból*. *Archaeologiai Értesítő*, XIV. 1894. 51–53. Szintén Szent István-kori datálással és kérdéses, óbudai vagy székesfehérvári lelőhellyel jelent meg az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* XIII. kötetében: PASTEINER Gyula: *Építészeti emlékek a Dunán túl*. Budapest, 1896. 107, 110. Dörre Tivadar illusztrációjával.

⁴ VARJU Elemér: *Szent István koporsója*. *Magyar Művészet* 6. (1930.) 372–379.

⁵ VARJU 1930. 373.

⁶ Farádi Vörös Mihály jószágigazgató jelentése az elszállításra kiválasztott kőfaragványokról, Majer József két rajzával. MOL, N24, József nádor iratai, Általános iratok, 1814. 464. cs. 29. sz. A jelentés 1813. december 10-én kelt Székesfehérvárról. A do-

- kumentum megtalálásához nyújtott segítséget Biczó Piroskának köszönöm.
- ⁷ VARJU 1930. 375.
- ⁸ VARJU 1930. 376.
- ⁹ A faragvány datálásáról, stíluspárhuzamairól és további tárgyra vonatkozó irodalommal: TÓTH Sándor: A székesfehérvári szarkofág és köre, in: *Pannonia regia: művészet a Dunántúlon 1000–1541*, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október–1995. február, (szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre). Budapest, 1994. 82–86.
- ¹⁰ 1803-ban a bazilikában talált kőfaragványként említi még például MAROSI Arnold: *Szent István koporsója*. Új Fehérvár, 1938. ápr. 17. 5.; DERCSÉNYI Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika*. Budapest, 1943. 106.; NAGY Árpád: *A székesfehérvári XI. századi szarkofág eredete és ikonográfiája*. Művészettörténeti Értesítő 21. (1972) 165.
- ¹¹ Az MTA Könyvtárának Kézirattárába Varsányi Székesfehérvárott készített, többek közt a püspöki kert falának faragványait ábrázoló rajzaival együtt került, de ez a rajz ismeretlen időpontban és helyen készült. Varsányi 1848 decemberében járt Székesfehérvárott, a csatorna javításakor felfedezett, III. Béla és felesége koporsóiként azonosított sírhelyek felmérésénél működött közre rajzolóként Erdy János mellett. Ekkor rajzolta le a szomszédos püspökkert keleti falának köemlékeit, többek közt azt a két faragványtöredéket, amelyeket később Szakál Ernő a szarkofág fedeleként azonosított. Az a kézenfekvő feltevés azonban, hogy a szarkofágról készült rajz is ekkor készült volna, kizárható, mivel az akkor már több évtizede a Nemzeti Múzeumban volt. Valószínűbb, hogy a rajz Pesten készült (nem tudni, kinek a megbízásából vagy mi célból), és utólag került be a székesfehérvári rajzok közé. Varsányi rajzai 1864 óta vannak a Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Kiáll. Kat. Szerk. SZABÓ Júlia–MAJOROS Valéria, Kat. Nr. 59. (SZENTESI Edit), SZENTESI Edit–VARSÁNYI László: *Felmérési vázlatrajzok a székesfehérvári sorozatból*, 1848. december 14. (Kat. 76.) in: PAPP GÁBOR György–ANDRÁS Edit (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei*, Budapest 2004. 175–186. A fedéltöredékként azonosított faragványokról: ENTZ Géza–SZAKÁL Ernő: *La reconstitution du sarcophage du roi Etienne*. Acta Historiae Artium (10) 1964. 215–228.
- ¹² Id. Storno Ferenc rajzai 1863–1867 közt Pesten készültek, az egyik rajzon az alábbi felirat olvasható: „römisch-christlicher Relief an einem Sarcophag im Museum in Pest. 20/6 1867 dem 19/6st Audienz bei S[ei]ne[r] Ex[cel]lenz H[err]n Minist[er] Baron Ötvös.” id. Storno Ferenc vázlatkönyve, 1863: Nr. 42. S. 84.126/1. p. 31 és 106. ill. 1867: Nr. 46. S. 84.130/1. Soproni Múzeum, Storno-gyűjtemény. A vázlatkönyvre Bartos György hívta fel a figyelmet, a képeket Farkas Dánielnek és Gombosi Beatrixnek köszönöm.
- ¹³ HORVÁT István jelentése, MOL, N 24. József nádor iratai, Acta Musei 1813. 463. cs. Nr. 1598
- ¹⁴ Négy nagyméretű római szarkofág (a levelekben szintén „urna romana”), melyek ekkor a váci székesegyház udvarán voltak elhelyezve, Kálmánházy László ajándéka-ként szintén a Nemzeti Múzeumba kerültek. MOL, N 24, József nádor iratai, Acta Musei, 1813. 463. cs. Nr. 2551.
- ¹⁵ FEJÉR György: *Régi Székes Fejérvárról Jegyzetek*. Tudományos Gyűjtemény, 1818. VII. 33–34.
- ¹⁶ A feliratot Fejér – kevés kivételtől eltekintve – a rövidítések feloldása nélkül közölte, a kiegészítéseket a RIU 6. kötetéből vettem át. A sírkő töredezettsége miatt hiányzó részeket aláhúzással jelöltem. FITZ Jenő–MÓCSY András–SOPRONI Sándor: *Die römischen Inschriften Ungarns. (Das Territorium von Gorsium)* 6. Lieferung, Budapest, 2001. 1509. sz.
- ¹⁷ Fejérnél: Vix[-]ibus
- ¹⁸ Az utolsó sor Fejérnél egyáltalán nem szerepel, vélhetően nem tudta elolvasni, a sírkő ezen a részen erősen sérült, a betűsor-nak csak a felső része látszik.
- ¹⁹ Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst, Hrsg. Joseph Freiherr von HORMAYR, Freitag, den 9. April, 1824. 237.
- ²⁰ SZVORÉNYI József: *Székes-Fehérvár*. Új Magyar Múzeum, VIII. füzet, 1851. május 1. 406–407.

- ²¹ PAUER János: *Historia Dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali 1777–1877*. Albae Regiae, 1877. 398.
- ²² Székesfehérvár, Káptalani levéltár, *Visitatio canonica* ..., 1817. I. fol. 4–5. Mózessy Gergely segítségét köszönöm. A canonica visitatio mintegy 60 oldalnyi, komoly, okleveles forrásokat is feltűntető történeti bevezetője felveti a kérdést, mennyiben tekinthetjük szerzőjének a más tudományos munkásságáról nem ismert Simonyi Pál kanonokot. Fontos lenne tudni, kik működ-(het)tek közre a kánoni jegyzőkönyv elkészítésében, erre azonban nem találtam adatot. Felmerülhet például Fejér György neve, aki azonban ekkor már nem tartózkodott Székesfehérvárott, így az ő közreműködése nem bizonyítható.
- ²³ CSITÁRY G. Emil: *Érdeklenségek városunk múltjából*. Székesfehérvári Szemle, 1936. III–IV. 68. Stíftel János bécsi ágens levelére hivatkozva közli, hogy 1771-ben kutattak a bazilikában Szent Imre sírja után.
- ²⁴ LAUSCHMANN Gyula: *Székesfehérvár története, II. 1688–1800*. Szerk. FARKAS Gábor, Székesfehérvár, (1912) 1993. 102–104.
- ²⁵ Szent István székesfehérvári kultuszának történetéről további irodalommal: RADICS Péter: *A Szent István-kultusz ezredéve Székesfehérvárott*. História klub füzetek 2. Székesfehérvár, [1988.]
- ²⁶ A váci szarkofágokat eredetileg Migazzi Kristóf püspök vitette óbudáról Vácra, a székesfehérvári szarkofág feltehetően szintén óbudai eredetű római szarkofág átfaragásával készült. Vö. NAGY Emese: *A székesfehérvári István koporsó keletkezése*. Művészettörténeti Értesítő (2) 1954. 101–106., a váci faragványokhoz: MOL N 24, József nádor iratai, Acta Musei, 1813. 463. cs. Nr. 1598. Horvát István jelentése és Nr. 2551. Kálmánházy László váci püspök válasza, rajzok: fol. 405r.
- ²⁷ SZVORÉNYI 1851. 405.
- ²⁸ „Anno 1784 in Basilica B. M. Virginis marmor sepulchrale erutum est, sequenti Epitaphio conspicuum” SCHÖNVISNER ISTVÁN: *Antiquitatum et Historiae Sabariensis ab Origine usque ad praesens tempus*. Pestini, 1791. 44.
- ²⁹ A püspöki kert faláról és a kertben található faragványokról számos új adatot közöl
- MENTÉNYI Klára: *A Székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom román kori faragványai I.* (A faragványok története a 19. században), PhD disszertáció, Kézirat 2006. 8–17. Köszönöm a szerzőnek, hogy betekintést nyerhettem kéziratába.
- ³⁰ A RIU nem ismeri a sírkő korábbi említéseit. FITZ-MÓCSY-SOPRONI 2001. 1500. sz. A sírkő már említett leírásai (Fejér, Hormayr-Archiv, Szvorényi) mellett a követ feliratával közölte még: SCHÖNVISNER 1791. 44.; MILLER Jakab Ferdinánd: *Acta Litteralia Musei Nationalis Hungarici*, Tom. I. Budae, 1818. 239; KATANCSCIS Mátvás Péter: *Istri adcolarum geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus ... eruta et commentariis illustrata*. – Budae, Typis Universitatis 1826–1827. I. 402, CCXVI. RÓMER Flóris–Ernest DESJARDINS: *Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois*. Acta Musei Nationalis Hungarici 1873. 193. sz.; MAROSI Arnold: *Székesfehérvár művészeti emlékei*. Magyar Művészet 6, (1930.) 393. (ez utóbbi a feliratot nem, csak tartalmát közli), illusztrációval együtt megjelent: KÁROLY János: *Fejér vármegye története II.* Székesfehérvár, 1898. 8.
- ³¹ A negatív képet némileg módosítani igyekeznek: PAUER 1877. 290–291, KÁROLY II. 1898. 87.
- ³² A faragványokat Milassin Miklós helyeztette el a falban – ahogy Farádi Vörös Mihály írta „a nagyobb dísz okáért”, de a kövek gyűjtése már a korábbi püspök idején megkezdődhetett, az 1784-ben talált római sírkő például biztosan Sellyei Nagy Ignácnak köszönhetően maradt fenn, mert Milassin csak 1790-től lett székesfehérvári püspök. Vö.: FARÁDI VÖRÖS Mihály jelentése, 1813. dec. 10. MOL, N24, József nádor iratai, Általános iratok, 1814. 464. cs. Nr. 29. fol. 12.
- ³³ Feltehetően rájuk, pontosabban a fiúra, *Ference* vonatkozik Varju Elemér Farádi Vörös Mihályról írt megjegyzése is, miszerint „e nagyműveltségű, kiváló férfiú sok szép adománnyal gyarapította később a Múzeumot” VARJU 1930. 375. Farádi Vörös Ferenc valóban komoly fegyver- és éremgyűjteményt, ill. más műtárgyakat ajándékozott a múzeumnak, Farádi Vörös Mihály nevével azonban a múzeum vezetőiben nem

- találkoztam. Vö.: MILLER 1818. 113, 122, 127, 139, 140. Farádi Vörös Ferenc állíttatta Séllyei Nagy Ignác síremlékét is, a feliraton saját magát is megnevezte. PAUER 1877. 293. A Farádi Vörös családtól a Jankovich-gyűjteménybe került tárgyakról: BUBRYÁK Orsolya: *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei*. Kiáll. Kat., MNG, Szerk. MIKÓ Árpád, Budapest, 2002., recenzió, *Ars Hungarica* 2004/1. 134–168.
- ³⁴ Érdy János egy beszámolójában említette Jankovich Miklósnak hozzá írt levelét, amelyben az elmesélte neki, hogy a 18. sz. végén barátjával, az ismert hungaricagyűjtő Jakosics Józseffel járta Székesfehérvár környékét, „archaeologiai nyomozásokat” folytatva – elsősorban római műemlékek után. ÉRDY János: *Archaeologiai vázlat. Régi tárczájából*. Archaeologiai Közlemények VII. (UF V.) 1868. 54–59. Jankovich levele 1835. szeptember 20-án kelt. Érdy beszámolójára Szentesi Edit hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.
- ³⁵ A püspöki kertek római köemlékekkel való díszítése ekkoriban amúgy is divatos volt, Szombathely és Vác püspökei is hasonlóképp díszítették kertjeiket Vö. TÓTH Endre: A továbbélő ókor, in: *Történelem-kép*, Kiáll. Kat. Szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin, Magyar Nemzeti Galéria, 2000. 265–275.
- ³⁶ VARJU 1930. 379. DERCSÉNYI 106.
- ³⁷ A prépostsági templom köveinek elhordása tulajdonképpen nem a török pusztítás, hanem a visszafoglalási kísérletek következménye volt: 1601-ben, mikor a keresztény seregek a várost ostromolták, a törökök felrobbantották a bazilika nyugati részeit, majd a győztes katonák kincsek reményében – vélhetően a déli oldalon – további, sírokat rejtő részeket is felrobbantottak. A rombolás helyrehozására sem pénz, sem idő nem állt rendelkezésre, 1602-ben a törökök ugyanis visszafoglalták a várost, és azonnal nekiláttak a városfalak megerősítésének, amihez az immáron hasznavehetetlen bazilika köveit használták fel. Ha a szarkofág mindeddig a bazilikában, annak is a főhajójában maradt volna, és esetleg túlélte volna a robbantásokat, ekkoriban minden bizonnyal a várfal erősítésére használták volna fel.
- ³⁸ KARÁCSON Imre: *Királyaink síremlékeinek elpusztulása*, Századok 45. (1911), 365–366.
- ³⁹ Henszlmann a kutat a templom általa feltételezett DNY-i tornya előtt jelölte alaprajzán. HENSZLMANN 1864. 2. (1. tábla, 227.)
- ⁴⁰ Henszlmann alaprajza szerint a püspöki kertben volt, rajzán N-nel jelölte. HENSZLMANN 1864. 2. (1. tábla, 227.)
- ⁴¹ „Báró Barkóczy László püspök 1838-ban udvarán artézi kutat furatott, melynek forrása az e végre készített csatornán át a Fazekas-térre épített közhasználatu kutba csergedez”. ÉRDY János: *III. Béla király és nejének Székes-Fejérvárott talált síremlékei*, in: KUBINYI Ferenc – VAHOT Imre: *Magyarország és Erdély képekben*, I. kötet. Pest, 1853. 43. Ez a kút is a püspökség kertjében, de egyúttal a bazilika egykori területén is fekszik. Henszlmann rajzán P-vel jelzett. HENSZLMANN 1864. 2. (1. tábla, 227.)
- ⁴² A piactér kútját a források a bazilika meghatározásához használták viszonyítási pontként, megjegyzéseikből jól nyomon követhető a kút sorsa. 1806-ban névtelen ismertető jelent meg a városról a Hazai Tudósításokban, a bazilikáról szóló részben a kutat új építésüként írta le: „Déli fala e templomnak a mostani új kúttól napkelet felé egyenesen a bástyaig terjedett, de már régen földig elpusztult, és csak a kút építésekor, melynek tsatornája ennek hosszában készült vala, jött világosságra [...]” Nn. Hazai Tudósítások 1806. 234. „E templom Székes Fejérvár közepében állott; fő ajtaja ott volt, hol most [1818-ban] a belső Város kuttya vagyon”. FEJÉR György 1818. 42. Ugyanezt írja róla Szvorényi is, de a kút ekkor már nincs használatban: „Ezen egyszerű főtemplom – mennyire földből kiásott számos romjai mutatják – fekvési tájvonalát illetőleg megegyezett a mai főtemplomával, homlokzattal nyugatra tekintvén, s körülbelül egész addig nyúlván, hol haldan a piaci kút állt.” SZVORÉNYI 1851. 416.
- ⁴³ „Az említett új kút tsinálásakor több téglából emelt temető boltozatokra, de semmi emlékeztető táblákra nem akadtak”. Hazai Tudósítások 1806. 234. Ugyanerről Henszlmann: „...mivel a sírhelyek boltozva voltak, régiségök nem mehét fel Szent István basilikájának előudvara fennállásáig.” HENSZLMANN 1864. 26.

- ⁴⁴ Erre a lehetséges összefüggésre Marosi Ernő mutatott rá ELTE, PhD-szemináriumon tartott óráján.
- ⁴⁵ A Nesselrode-perről: BARANYAI Béláné: A két Nesselrode, in: *Székesfehérvár évszázadai*, 4. kötet, 1688–1848. 1979, 43–48, és FÉNYI Ottó: A székesfehérvári királyi bazilika és a préposti residentia a XVII. században, in: *Székesfehérvár évszázadai*, 3. kötet, Török kor, Szerk. KRALOVÁNSZKY Alán, Székesfehérvár, 1977. 127–144.
- ⁴⁶ Horvát István a kövek elszállítása érdekében tett előkészületek során ezt írta: „*Uranam Romanam, quae maxima nostram exercuit sollicitudinem, feliciter absque ulteriori ruptura loco movimus (...) ut facile et absque periculo curru imponi possit. Reliquos lapides (...) e muro excepimus.*” Horvát István beszámolója József nádornak, MOL N 24, József nádor iratai, Acta Musei, 1814. 464. cs. Nr. 460.
- ⁴⁷ Alapját az Aquincumból és Tácról Székesfehérvárra hurcolt római kövek jelentették. Lásd: ALFÖLDI András: *Epigraphica*. Archaeologiai Értesítő 1940. 195–201. és DERCSENYI Dezső: *Az újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése*. Századok 1947. 211.
- ⁴⁸ A szarkofág stíluskapcsolatainak kérdéskörére e tanulmány keretei közt nincs mód kitérni, erről részletesen írt: MAROSI Ernő: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban, in: Szent István és az államalapítás, szerk. VESZPRÉMY László, Budapest, 2002. a szarkofágról: 314–326.
- ⁴⁹ NAGY Emese 1954. 101–106.
- ⁵⁰ Az 1920-as évek végétől folyamatosan napirenden volt Székesfehérvár történelmi kegyeleti központtá alakításának kérdése, a királyi mauzóleum – melyben a székesfehérvári bazilika összes emlékéanyagát kívánták elhelyezni – létrehozásának gondolata 1929 karácsonyán már a sajtóban is megjelent. 1931-től a székesfehérvári Múzeumegyesület (Széchenyi Viktor Fejér megyei főispán vezetésével) és a múzeum alapítója és igazgatója, Marosi Arnold a tervezett Szent István-év jegyében kezdett neki a terv megvalósításának, első lépésben visszakövetelték a Nemzeti Múzeumtól a Székesfehérvárra szállított kőfaragványokat és más emlékeket. A korszakról és Szent István székesfehérvári kultuszának alakulásáról: BUZINKAY Géza: *Kő se mutatja helyét. A királýsírok pusztulása*. Budapest, 1986. különösképp 87–111. (Vitézi avatás a királýsírok helyén c. fejezet) Nehezen lenne megállapítható, hogy a Magyar Művészet 1930-ban megjelent, Székesfehérvárral foglalkozó kötete, és azon belül Varju Elemér tanulmánya mennyiben kötődik az említett előkészítési munkálatokhoz. Tény azonban, hogy „Szent István koporsójának” felfedezése döntő lökést adott mind a tervezett ásátásoknak, mind a királyi mauzóleum megépítésének.

FÜGGELÉK

Horváth István levele, 1813. aug. 5.
MOL, N 24 Acta Musei 1813. 463. cs. Nr. 1598. fol. 228.

Serenissime Caesareo-Regie Haereditarie Princeps, Archi-Dux Austriae, et Regni Hungariae Palatine Domine Benignissime!

In horto Episcopali Alba Regiae adservatur Urna Romana longam eamque elegantem inscriptionem exhibens, e rudibus Celeberrimae Basilicae Albensis eruta – una vero parietibus allodii Episcopalis, praeattacto horto contigni, complures lapides Romani et Hungarici, inter quos Insignia Hungariae et adnexarum Provinciae antiquo opere excisa peculiarem etiam merentur attentionem, immurati conspiciuntur.

Pari ratione in aula Residentiae Episcopalis Vacii complures lapides Romanos Vetero-Buda, uti mihi relatum fuit, eorum adlatos ante aliquos annos, dum ibidem commorabar, ipsemet spectavi.

Cum hujusmodi Antiqua Monumenta vacante sede Episcopali medio D[omi]ni Camerae Praesidis longe facilius pro Museo Nationali expeti possint, Illustrissimum porro D[omi]num Ep[iscopu]m Vaciensem iteratis vicibus varia dona Museo Nationali obtulisse sciam: Monumenta haec ad notitiam serenitatis Vestrae Caesareo Regiae humillime perferenda duxi, quo, si ita benigne visum fuerit, ulteriora circa eorundem procurationem per Serenitatem vestram disponi possint.

Gloriantur nonnulla extera Instituta publica, quod in atriis suis aliquot lapidum Romanorum decades possideant: Nobis recedente benignae Serenitatis Vestrae Caesareo-Regiae jussu et praepotenti cooperatione Centurias in Hungaria colligere, atque hospitum, eruditorumque obtutui exponere haud erit difficile. Qui in reliquo altis gratiis & benignitati devotus submissa, eaque homagiali cum veneratione persevero.

Serenitatis Vestrae Caesareo Regiae
Albae-Regiae die 5. Aug. (1)813.

Stephanus Horvát

II.

Horváth István levele, 1814. febr. 13.

MOL, N 24 Acta Musei 1814. 464. cs. Nr. 460. fol. 204–206.

Serenissime Caesareo-Regie Haereditarie Princeps, Archi-Dux Austriae, et Regni Hungariae Palatine Domine Benignissime!

Acceptis benignis Serenitatis Vestrae Caesareo-Regiae ordinibus circa antiqua Monumenta Lapidea im Horto, et respective Allodio Episcopali Alba-Regalensi praeeistentia A[nn]o 17^a Januarii a. c. sub No. 29. ad me dimissis, die 26^a mensis Januarii Albam Regiam excurri, ibidemque cum D[omino] Michaelae Vörös Bonorum vacantis Ep[iscop]atus Albensis Directore constitutus, – Magistrum Murarium & Lapidum super eo – num dicti lapides absque rupturae aut confractionis periculo loco moveri et respective e muro excipi possint? Quanti item sumptus ad emurationem et foraminum exinde enascendorum immurationem necessarii sint? praeferenter consului verum praelaudatus D[ominus] Director hac occasione illico declaravit: Sumptuum Projecta nequaquam conficienda esse, cum ipsemet Universitas emurationis & immurationis expensas /: quae utcumque 200 fl[ore]nos exsuperassent :/ ad contestandam suam erga Serenitatem Vestram Caesareo-Regiam profundissimam Venerationem, procurandam item Fundo Musei Nationalis parsimoniam, e propria penu exsolvere intendat. – Aetis igitur Eidem gratiis, cum de eo, num immurati lapides absque confractionis periculo excipi possint? praedicti opifex nihil certi adstruxerint, pegmata erigi, atque adhibita omni possibili cautela sub mea inspectione eosdem lapides partim loco movendos, partim e muro eximendos curavi. Urnam Romanam, quae maxime nostram exercuit sollicitudinem, feliciter absque ulteriori ruptura loco movimus, & suppositis eidem trabibus ad eum situm collocavimus, ut facile et absque periculo currui imponi possit. Reliquos lapides, unico dempto, pari ratione absque ulla confractione e muro excepimus: illum vero unicum, velut in plura frusta jam olim confractum, et nonnisi Calce compositum absque nova confractione e muro tollere prorsus fuit impossibile. Ita tamen lapis hic confractus est, ut casum in eum, si parieti cuiquam suo tempore immurari debuerit, commodissime, et absque Inscriptionis novo hiatu denuo componi valent. Est vero Inscriptio ejusdem rara admodum ob quaerelas Caji Dignii Secundiani contra Negligentiam Medicorum, Uxorem ejusdem curantium, in hoc lapide occurrentes.

Terminata praevio modo lapidum emuratione, et respective loco motione, ne Museum Nationale expensis translationis gravetur, neve Monumenta haec stationatim novo currui imponere, aut currus adherentes novis sumptibus remittere oporteat, Magistratum Liberae Regiaeque Civitatis Alba-Regalensis cognita praevis ejusdem promptitudine, scripto interpellavi – ut Transpositionem dictorum Monumentorum Equis aut Bobus Allodialibus faciendam in se assumere – ac una alia

etiam antiquitatis Monumenta, quae nefors in gremio Civitatis existerent, Museo Nationali cedere velit. Annuit requisitioni Magistratus Civicus, et non tantum gratuitam vecturam praeattactorum lapidum appromisit, – verum etiam cunctos lapides in gremio Civitatis hinc inde haerentes, Museo Nationali obtulit, ac in specie adjacentem isthic elegantissimae sculpturae Numum Memorialem Albae Regiae ante complures annos erutum et Thesauri instar in Cubiculo Magistratuali conservatum cum inscriptione: “Leop. Mag. Dein Stuhl soll bestehen Ewig.” item: “Stulweissenburg. – Erobert den 9/19 May 1688.” mihi resignandum tradidit; – nec non pictam unam Tabulam oppugnationem arcis Belgrád sub Eugenio referentem, aliam vero antiquam Civitatis Ichnographiam illi, quae in priori nummo exprimitur, simillimam repraesentantem Museo Nationali se submissurum declaravit, ut sua etiam ex parte quidquam in augmentum Musei Nationalis conferat.

Procurato hac ratione sumptuum compendio in praesentia D[omini] Directoris Vörös denuo opifices prius commemoratos super eo consului, qua nempe optima ratione Monumenta haec Pestinum promovenda forent? – Habita longiori concertatione in eo tandem coaluimus, ut Urna Majoris securitatis causa funibus circumligetur; pro uno alterove lapide cistae praeparentur, quibus quae in priori nummo exprimitur, simillimam repraesentantem Museo Nationali se submissurum declaravit, ut sua etiam ex parte quidquam in augmentum Musei Nationalis conferat.

Procurato hac ratione sumptuum compendio in praesentia D[omini] Directoris Vörös denuo opifices prius commemoratos super eo consului, qua nempe optima ratione Monumenta haec Pestinum promovenda forent? – Habita longiori concertatione in eo tandem coaluimus, ut Urna Majoris securitatis causa funibus circumligetur; pro uno alterove lapide cistae praeparentur, quibus quae in priori nummo exprimitur, simillimam repraesentantem Museo Nationali se submissurum declaravit, ut sua etiam ex parte quidquam in augmentum Musei Nationalis conferat.

Procurato hac ratione sumptuum compendio in praesentia D[omini] Directoris Vörös denuo opifices prius commemoratos super eo consului, qua nempe optima ratione Monumenta haec Pestinum promovenda forent? – Habita longiori concertatione in eo tandem coaluimus, ut Urna Majoris securitatis causa funibus circumligetur; pro uno alterove lapide cistae praeparentur, quibus quae in priori nummo exprimitur, simillimam repraesentantem Museo Nationali se submissurum declaravit, ut sua etiam ex parte quidquam in augmentum Musei Nationalis conferat.

Quod meas expensas itinerales adtinet, in iis omnem adhibui parsimoniam. Efficiunt per 8. dies cum itu greditu 28. flnos 36 xros. Summa proinde hac e levatis 150 flnis subtracta, residuos 121 flnos 24 xros Cassae Regnicolari renumeraturus sum.

Hac etiam occasione non intermisi Privatorum liberalitatem identidem provocare, huicque meae provocationi in acceptis refero:

1. Annulum Eburnum adjacentem lamina aurea provisum, qui ob defectum Cognominis in inscriptione e characteribus scripturae circiter inter annos 1280–1320 referri potest, et sequentem circa caput anatis et stellam Inscriptionem exhibet: “S.(igillum) Johannis.” Inventus fuit in Arce Csokakő Co[m]m[un]it[at]us Albensis. Muneri dedit Museo Nationali R[everen]dissimus D[ominus] Josephus Szabó Cathedralis Ecclesiae Albensis Canonicus.
2. Adjacens Telum Turcicum aequae in Arce Csokakő Co[m]m[un]it[at]us Albensis repertum. Donavit Museo Nationali D[ominus] Josephus Nagy Co[m]m[un]it[at]us Albensis Vice Jud[ex] Nob[il]ium.
3. Sigillum antiquum Co[m]m[un]it[at]us Albensis ante aliquot annos reinventum Status ejusdem Co[m]m[un]it[at]us Albensis ipsimet Serenitati Vestrae Cae[sar]e[ae]-Regiae e proximius celebranda Generali Congregatione submissuri sunt.

Queis penes readvolutionem submissorum Actorum gratiis & benignitati devotus homagiali cum devotione emorior

Serenitatis Vestrae Caesareo-Regiae
Pesthini die 13a Febr. 1814.

humillimus Servus
Stephanus Horvát
Exc[elsi] off[ic]i[i] Jud[icatus] Curiae Re[g]iae Secretarius